

تأثیر اقدامات اصل چهارم ترومن بر برنامه‌های اول و دوم عمرانی ایران

چکیده

این پژوهش به بررسی تأثیر اقدامات اصل چهارم ترومن در ایران بر برنامه‌های اول و دوم توسعه عمرانی می‌پردازد. اصل چهارم ترومن، بخشی از سیاست خارجی آمریکا در دوران جنگ سرد، با هدف مقابله با نفوذ کمونیسم و ارائه کمک‌های فنی و اقتصادی به کشورهای در حال توسعه از جمله ایران طراحی شد. این مطالعه با روش کیفی و تحلیل اسناد انجام شده و از روش هرمنوتیک برای تجزیه و تحلیل داده‌ها استفاده کرده است. یافته‌ها نشان می‌دهند که کمک‌های اصل چهارم ترومن در ایران عمدتاً در حوزه‌های بهداشت، کشاورزی، آموزش، و توسعه روستایی متمرکز بوده است. اگرچه حجم مالی این کمک‌ها محدود و در مقایسه با نیازهای برنامه اول عمرانی ناچیز بود، اما از طریق انتقال دانش فنی و آموزش نیروی انسانی، نقش تسهیل‌گری در اجرای برخی پروژه‌های برنامه اول ایفا کرد. با این حال، این کمک‌ها بیشتر ابزاری برای افزایش نفوذ سیاسی آمریکا در منطقه و مقابله با کمونیسم بود تا توسعه پایدار ایران. برنامه اول عمرانی با اتکا به وام بانک جهانی طراحی شد و سهم اصل چهارم در تأمین مالی آن کم بود. پس از کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲، کمک‌های آمریکا از حالت فنی به کمک‌های نظامی و اقتصادی مستقیم تغییر کرد و نقش اصل چهارم کمرنگ شد. در نهایت، تأثیر این برنامه بر روی برنامه اول و دوم عمرانی را می‌توان در قالب تأثیر نرم‌افزاری (انتقال دانش و ایجاد نهادها) تفسیر کرد، نه تغییرات ساختاری عمیق. این یافته با نظریه‌های وابستگی که کمک‌های خارجی را ابزاری برای تداوم نفوذ قدرت‌های بزرگ می‌دانند، همسو است.

واژگان کلیدی: اصل چهارم ترومن، آمریکا، برنامه‌های توسعه، ایران.

The Impact of Truman's Point Four Program on Iran's First and Second Development Programs

Abstract

This study examines the impact of Truman's Point Four Program in Iran on the country's First and Second Development Programs. The Point Four Program, part of U.S. foreign policy during the Cold War, was designed to counter communist influence by providing technical and economic assistance to developing countries, including Iran. Using a qualitative approach and document analysis, this research employs hermeneutics for data interpretation. The findings indicate that Point Four aid in Iran primarily focused on healthcare, agriculture, education, and rural development. Although the financial scale of this assistance was limited and negligible compared to the needs of the First Development Plan, it played a facilitative role in implementing some projects through knowledge transfer and workforce training. However, this aid was more of a tool for expanding U.S. political influence in the region and countering communism than for fostering Iran's sustainable development. The First Development Plan was designed with reliance on World Bank loans, with Point Four contributing minimally to its financing. After the 1953 coup, U.S. aid shifted from technical assistance to direct military and economic support, diminishing the role of the Point Four Program. Ultimately, the program's impact on Iran's First and Second Development Programs can be interpreted as a *soft* influence (knowledge transfer and institution-building) rather than deep structural changes. These findings align with dependency theories, which view foreign aid as a means for maintaining the influence of major powers.

Keywords: Truman's Point Four Program, United States, Development Programs, Iran

۱. مقدمه

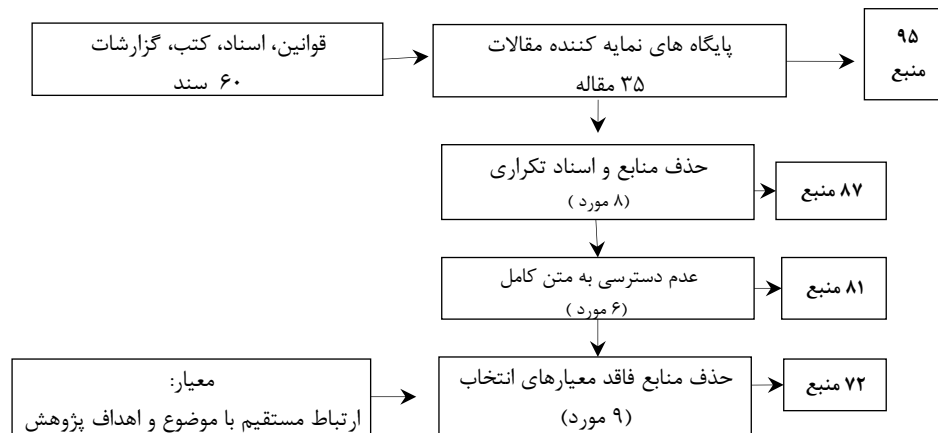
پس از جنگ جهانی دوم، جهان شاهد شکل‌گیری نظم جدیدی بود که در آن دو ابرقدرت ایالات متحده آمریکا و اتحاد جماهیر شوروی در رقابتی تنگاتنگ برای گسترش نفوذ خود در مناطق مختلف جهان قرار گرفتند. در این میان، کشورهای در حال توسعه به عرصه‌ای مهم برای این رقابت تبدیل شدند. هری ترومن، رئیس‌جمهور آمریکا، در سال ۱۹۴۹ با اعلام اصولی چهارگانه در سخنرانی افتتاحیه دوره دوم ریاست‌جمهوری خود، سیاست کمک‌های فنی و اقتصادی به کشورهای در حال توسعه را به عنوان ابزاری برای مقابله با نفوذ کمونیسم و ترویج الگوی توسعه غربی مطرح کرد. ایران به عنوان کشوری با موقعیت استراتژیک در خاورمیانه، از جمله کشورهایی بود که مورد توجه این سیاست قرار گرفت. برنامه‌های توسعه عمرانی ایران به ویژه برنامه اول (۱۳۲۸-۱۳۳۴) و دوم (۱۳۳۵-۱۳۴۱)، در بستر این تحولات سیاسی و اقتصادی شکل گرفتند. این پژوهش به بررسی تأثیر اقدامات اصل چهارم ترومن بر برنامه‌های اول و دوم توسعه عمرانی ایران می‌پردازد و در پی پاسخ به این پرسش است که این کمک‌ها تا چه اندازه در پیشبرد اهداف توسعه‌ای ایران مؤثر بوده‌اند. این پژوهش می‌کوشد تا با نگاهی انتقادی و مستقل و به دور از سوگیری‌های معمول، ابعاد مختلف این موضوع را در حیطه تأثیر آن بر برنامه‌های عمرانی اول و دوم را بررسی کند.

۲. روش تحقیق

پژوهش حاضر از نوع مطالعات کیفی است که به شیوه تحلیل اسناد و مدارک انجام شده است. اسناد در مقوله پارادایم‌های متنی قرار دارند که بخش جدانشدنی از سیستم‌ها و ساختارهای دیگر در سازمان هستند. بدین طریق که فهم مسائل خاص را تعریف کرده و رفتارها و روش‌های گوناگون انجام امور را توصیف می‌کنند. از اینرو اطلاعاتی که این اسناد در اختیار پژوهشگران می‌گذارند، جامع‌تر از اطلاعاتی است که از طریق مصاحبه یا پرسشنامه به دست می‌آید. در این پژوهش برای تحلیل مستندات از روش هرمنوتیک استفاده شده است که به بر اساس گام‌های این روش (دانایی فرد و همکاران، ۱۹۲: ۱۳۸۳)، پرداخته می‌شود:

۱. دسترسی به داده‌های اطلاعاتی: برای دسترسی به داده‌های اطلاعاتی از منابع و گزارش‌های رسمی، قانون برنامه اول و دوم و نیز گزارش عملکرد برنامه‌ها که توسط سازمان برنامه تدوین شده است و همچنین متن اصلی نطق ترومن (مربوط به بخش اصل ۴) استفاده گردید.
۲. بازبینی اعتبار داده‌های اطلاعاتی: به دلیل استفاده از منابع اصلی موضوع تحقیق (برنامه عمرانی اول و گزارش عملکرد آن) و از آنجا که سایر منابع استفاده شده از مقالات معتبر چاپ شده در نشریات دارای اعتبار وزارت علوم کشور و نیز مجلات و کتب مرجع و مستند بوده است، منابع داده‌های اطلاعاتی از اعتبار مناسبی برخوردار بوده‌اند.

شکل ۱. بازبینی نظام‌مند اعتبار منابع اطلاعاتی

۳. درک و فهم اسناد و تجزیه و تحلیل داده‌های اطلاعاتی: به منظور تجزیه و تحلیل ابتدا به بررسی شروع برنامه‌های توسعه عمرانی، اصول ترومن و روند ورود آن و شرکت‌های بین‌المللی مشاور به ایران و در نهایت بررسی اقدامات اصل ۴ پرداخته شده است.

حیدری و بینشی‌فر (۱۳۹۶) در پژوهشی به بررسی نقش اصل ۴ ترومن در آموزش و پرورش عشایری فارس پرداخته و با بیان اینکه حاکمیت علاقه‌مند بوده است با باسوادکردن جامعه عشایری فارس، که به علت وسعت، موقعیت و سکونت‌گاه قبایل مختلف عشایری، به‌خصوص ایل قشقایی، از اهمیت بالایی برخوردار بوه، آنها را یکجانشین کند، بدون حضور کارمندان اصل ۴ ترومن، عملیات باسواد کردن جامعه عشایری در آن دوره زمانب تحقّق پیدا نمی‌کرد.

رفیعی‌راد و محمدی (۱۳۹۶) در مطالعه‌ای با عنوان مکتب نوسازی متقدم و ریشه‌های تاریخی بحران منابع آب‌های زیرزمینی در ایران: بررسی تأثیر و عملکرد اصل چهار ترومن، به بررسی ریشه‌های بحران آب و به عبارتی عوامل اصلی تغییر الگوی بهره‌برداری پرداخته و بیان کرده‌اند اصل چهار ترومن با استفاده از روش‌های مختلف آموزش و نهادسازی به صورت مستقیم و غیرمستقیم در چهار مرحله (دوره‌های ترجیح رویکرد نوسازانه برای بهره‌برداری از منابع، عملیاتی نمودن برنامه‌ها، تغییر اولویت از اجرا به نظارت و برنامه‌ریزی، دوره پس از اتمام قرارداد) بر تکوین و وضعیت بحرانی آب‌های زیرزمینی ایران موثر بوده است.

مهام (۱۳۹۷) در پژوهشی با عنوان اصل چهار و تغییر اجتماعی در ایران به معرفی و نقد کتاب «بررسی اهداف و عملکرد اصل چهار ترومن» پرداخته و بیان داشته این کتاب تنها اثر انتشار یافته در این زمینه است که کالبدشکافی مناسبی از ماهیت و فرایند اصل چهار در ایران ارائه داده اما به نتایج و تأثیرات پایدار این طراحی تغییر اجتماعی در ایران کمتر توجه داشته است. با این وجود می‌تواند در طراحی الگوی تغییرات اجتماعی در ایران به کار آید.

سالمی قمصری و همکاران (۱۳۹۹) در مطالعه خود با عنوان اصل چهار ترومن و امکان توسعه در ایران، از منظر جامعه‌شناسی تاریخی به اصل چهار ترومن پرداخته و معتقدند هدف کوتاه‌مدت اصل چهار جلوگیری از نفوذ کمونیسم در اروپا و کشورهای حساس برای آمریکا بوده که توانست به آن دست یابد.

محققان در مطالعات خود بصورت کلی و با در نظر گرفتن یک‌بعد از اثرات اصل ۴ به بررسی میزان موفقیت این اصل در ایران پرداخته‌اند. در این پژوهش اما باتوجه به همزمانی اجرای برنامه اول عمرانی و امتداد حضور اصل ۴ در ایران

تا برنامه دوم عمرانی به تاثیر اقدامات این اصل بر برنامه‌های عمرانی اول و دوم که نمایی کل‌نگر و جامع‌تری از تاثیرات را ارائه می‌دهد پرداخته است.

۳. برنامه‌های اول و دوم عمرانی

اولین برنامه توسعه در ایران (برنامه عمرانی اول) در ۲۶ بهمن ۱۳۲۷ به تصویب مجلس شورای ملی رسید و سپس در ۱۳ تیر ۱۳۲۸ قانون اجازه اجرای موقت برنامه عمرانی اول تصویب شد. برنام مدت اجرای این برنامه هفت سال (از مهر ۱۳۲۸ تا شهریور ۱۳۳۴) بود. در عصر پهلوی پنج برنامه عمرانی تدوین و اجرا گردید. از میان آنها، برنامه پنجم عمرانی مدتی بعد از تصویب و اجرا، مورد بازبینی و تجدیدنظر کلی قرار گرفت. در ابتدا هدف طراحی برنامه‌های مداوم نبود بلکه صرفاً تدوین برنامه‌ای هفت‌ساله در حوزه کشاورزی بود، اما بعد از آن برنامه‌های دیگری تدوین شد و بعد از دومین برنامه عنوان عددی (برنامه عمرانی دوم و سوم و ...) برای قوانین مربوط به آنها قید شد. در سال ۱۳۱۰ مهندس علی زاهدی در کتابی با عنوان لزوم پروگرام صنعتی، تلاش‌های زیادی برای بیان اهمیت صنعتی شدن ایران به عمل آورد. در سال ۱۳۱۶ به پیشنهاد ابوالحسن ابتهاج (رئیس وقت اداره نظارت بر شرکت‌های دولتی)، حسین اعلا (رئیس اداره کل تجارت) موضوع لزوم برنامه‌ریزی در ایران را با رضاشاه مطرح کرد که مورد موافقت قرار گرفت (نیلی و کریمی، ۱۳۹۶). به دنبال آن، اساسنامه شورای اقتصاد با موافقت وزیر مالیه (علی اکبر داور) تهیه و برای تصویب به هیئت دولت ارائه شد. و در فروردین سال ۱۳۱۶ به تصویب هیئت دولت رسید. در آن زمان جم نخست وزیر بود و داور تازه خودکشی کرده بود و محمود بدر کفیل وزارت مالیه شده بود (ابتهاج، ۱۳۷۱). بعد از تشکیل شورای اقتصاد، ابتهاج بعنوان رئیس دبیرخانه شورای اقتصاد، مسئول تهیه مقدمات سندی به نام نقشه اقتصادی کشور می‌شود. اصطلاح نقشه اقتصادی کشور را ابتهاج خود مطرح کرده است. پس از آن شورای اقتصاد در سال ۱۳۱۶ یک کمیسیون دائمی به نام کمیسیون تهیه برنامه برای محصولات تشکیل داد. این کمیسیون پیشنهادهایی برای اصلاح وضع کشاورزی و اسکان عشایر تهیه کرد و برنامه‌ای به نام برنامه هفت ساله کشاورزی به نخست وزیر ارائه نمود (مک لئود، ۱۳۸۰). آخرین تلاش‌ها برای تهیه یک برنامه اقتصادی قبل از جنگ جهانی دوم و اشغال ایران به دست متفقین توسط ابتهاج صورت گرفت. در آبان ۱۳۱۸ احمد متین دفتری، که در کابینه محمد جم سمت وزیر دارایی بود، مامور تشکیل دولت شد. ابتهاج در آن زمان مدیرکل بانک ملی ایران بود. در نامه‌ای که ابتهاج در تاریخ ۲ آذر ۱۳۱۸ به متین دفتری ارسال می‌کند، آمده است: اگر بخواهیم علت مغشوش بودن وضع اقتصادی کشور را به طور اختصار بیان کنیم، به جرات می‌توان گفت که دلیل عمده، (۱) نداشتن برنامه اقتصادی و (۲) نبودن مرکزیت در کارهای اقتصادی است. در ادامه نامه با برشمردن مشکلات عدیده اقتصادی کشور، بهترین راه حل اصولی را برای کاهش این مشکلات، داشتن برنامه و یک سازمان هدایت‌کننده برنامه در هیئت دولت ایران معرفی می‌کند (بانک ملی، ۱۳۲۷). این اولین پیشنهاد برای تهیه یک برنامه اقتصادی و ایجاد سازمان برنامه در ایران است. نامه از طریق دفتر مخصوص به اطلاع رضا شاه می‌رسد (ابتهاج، ۱۳۷۱).

در فروردین ۱۳۲۵ هیئت وزیران تشکیل هیئتی به نام هیئت تهیه نقشه اصلاحی و عمرانی کشور را با انتخاب و ریاست وزیر دارایی (مرتضی قلی بیات) تصویب کرد. سپس هیئت دولت در اولین جلسه خود در ۲۵ فروردین ۱۳۲۵ تصمیم گرفت با کمک سازمان‌ها و وزارتخانه‌ها اقدام به تهیه برنامه مقدماتی کند. هیئت تهیه نقشه اصلاحی و عمرانی کشور توانست گزارش خود را در پایان خرداد ۱۳۲۵ با عنوان، برنامه هفت‌ساله عمرانی و اصلاحی کشور به

هیئت دولت ارائه کند (نیلی و کریمی، ۱۳۹۶) در تاریخ ۲۷ مرداد ۱۳۲۵ هیئت دولت تشکیل هیئت عالی برنامه را تصویب کرد. پس از مطالعاتی که توسط هیئت عالی برنامه به عمل آمد، توانایی مالی کشور برای اجرای نقشه وسیعی که اصلاحات اجتماعی و اقتصادی را در برداشته باشد، ناکافی تشخیص داده شد و دولت به فکر افتاد که بخشی از اعتبارات مورد نیاز را از طریق گرفتن وام از خارج تأمین کند.

۴. اصول ۴ گانه ترومن

هری اس. ترومن (نکته جالب در مورد نام میانی او این است که حرف "S" در واقع مخفف نام خاصی نیست. این حرف به عنوان ادای احترام به هردو پدر بزرگ او انتخاب شده است) سناتور و معاون رئیس جمهور اولین سوگند ریاست جمهوری خود را در ۱۲ آوریل ۱۹۴۵، پس از مرگ رئیس جمهور فرانکلین دلانو روزولت^۱، ادا کرد. ترومن در انتخابات ۱۹۴۸ برای دومین بار به ریاست جمهوری آمریکا رسید. ترومن نطق افتتاحیه دور دوم ریاست جمهوری خود را در ابتدای سال ۱۹۴۹ ایراد کرد (اصول چهارگانه ترومن در این نطق بیان گردید). در این سخنرانی ترومن به چشم اندازهای جهانی مدنظر آمریکا می پردازد و می گوید: " مردم آمریکا آرزوی جهانی را دارند و مصمم هستند که برای آن تلاش کنند، جهانی که در آن همه ملت ها و همه مردم آزاد باشند تا آنطور که مناسب می دانند بر خود حکومت کنند و به یک زندگی شایسته و رضایت بخش دست یابند. بالاتر از همه، مردم ما آرزوی صلح بر روی زمین - صلحی عادلانه و پایدار - مبتنی بر توافق واقعی و آزادانه حاصل شده توسط افراد برابر را دارند و مصمم هستند که برای آن تلاش کنند." او سپس به کمونیسم حمله می کند و بیان می کند " آن رژیم به فلسفه ای دروغین پایبند است که ادعا می کند آزادی، امنیت و فرصت های بیشتری را برای بشریت فراهم می کند. بسیاری از مردم که با این فلسفه همراه شده اند، آزادی های خود را فدا کرده اند، اما با کمال تأسف در یافته اند که فریب و تمسخر، فقر و استبداد، پاداش آنهاست، آن فلسفه ی نادرست، کمونیسم است. کمونیسم بر این باور استوار است که انسان آنقدر ضعیف و ناکافی است که قادر به اداره خود نیست و بنابراین به حکومت اربابان قوی نیاز دارد" و سپس به مقایسه و برتری دموکراسی نسبت به کمونیست می پردازد و برنامه خود را برای صلح و آزادی بر چهار مسیر اصلی اقدام مورد تاکید قرار می دهد:

اول؛ ما به حمایت بی دریغ خود از سازمان ملل متحد و سازمان های مرتبط ادامه خواهیم داد و به جستجوی راه هایی برای تقویت اقتدار و افزایش اثربخشی آنها ادامه خواهیم داد. ما معتقدیم که سازمان ملل متحد توسط ملت های جدیدی که در سرزمین هایی که اکنون به سمت خودگردانی تحت اصول دموکراتیک پیش می روند، تشکیل می شوند، تقویت خواهد شد.

دوم؛ ما برنامه های خود را برای بهبود اقتصاد جهانی ادامه خواهیم داد. این بدان معناست که قبل از هر چیز، ما باید تمام توان خود را برای حمایت از برنامه بهبود اقتصادی اروپا به کار گیریم. ما به موفقیت این اقدام بزرگ در بهبود اقتصادی جهان اطمینان داریم. ما معتقدیم که شرکای ما در این تلاش، بار دیگر به جایگاه کشورهای خود کفا دست خواهند یافت. علاوه بر این، ما باید برنامه های خود را برای کاهش موانع تجارت جهانی و افزایش حجم آن اجرا کنیم. بهبود اقتصادی و خود صلح به افزایش تجارت جهانی بستگی دارد.

---

¹ Franklin Delano Roosevelt

سوم؛ ما ملت‌های آزادی‌خواه را در برابر خطرات تجاوز تقویت خواهیم کرد. ما اکنون با تعدادی از کشورها در حال تدوین یک توافق مشترک هستیم که برای تقویت امنیت منطقه آتلانتیک شمالی طراحی شده است. چنین توافقی به شکل یک ترتیبات دفاع جمعی در چارچوب منشور سازمان ملل متحد خواهد بود.

چهارم؛ ما باید یک برنامه جدید و جسورانه را برای استفاده از مزایای پیشرفت‌های علمی و صنعتی خود برای بهبود و رشد مناطق توسعه نیافته آغاز کنیم. بیش از نیمی از مردم جهان در شرایطی نزدیک به فلاکت زندگی می‌کنند. غذای آنها ناکافی است. آنها قربانی بیماری هستند. زندگی اقتصادی آنها ابتدایی و راکد است. فقر آنها یک مانع و تهدیدی هم برای خودشان و هم برای مناطق مرفه‌تر است. برای اولین بار در تاریخ، بشریت دانش و مهارت لازم برای تسکین رنج این مردم را دارد. من معتقدم که ما باید مزایای دانش فنی خود را در اختیار مردم صلح‌دوست قرار دهیم تا به آنها در تحقق آرزوهایشان برای زندگی بهتر کمک کنیم. و با همکاری سایر ملت‌ها، باید سرمایه‌گذاری در حوزه‌هایی که نیاز به توسعه دارند را تقویت کنیم.

آنچه از متن نطق ترومن در بیان اصول چهارگانه کاملاً مشخص است؛ مقابله با کمونیست، رهبری جهانی آمریکا و حمایت از سازمان‌های بین‌المللی، صلح‌طلبی دموکراسی‌خواهی و کمک به کشورهای توسعه‌نیافته از راه انتقال دانش فنی و کمک‌های اقتصادی است. از منظر نظریه‌های توسعه، اصل چهارم ترومن را می‌توان در چارچوب نظریه نوسازی تحلیل کرد؛ نظریه‌ای که توسعه را به‌مثابه فرآیندی خطی و قابل انتقال از کشورهای توسعه‌نیافته به توسعه‌نیافته تلقی می‌کند. برجسته‌ترین نکته‌های مورد نظر او صدور تکنولوژی و خدمات اقتصادی و فنی آمریکا، تامین بازار مناسب برای تولیدات عظیم آمریکا، گسترش تجارت آزاد جهانی، افزایش رفاه اجتماعی و افزایش طبیعی قدرت‌خرید در کشورهای جهان سوم و... است. علاوه بر اهداف خارجی، یکی از مهمترین اهداف از ارائه چنین طرح‌هایی را باید در مسائل داخل آمریکا جستجو کرد. زیراترومن هنگامیکه اصل چهارم را مطرح کرد از حمایت محافل تجاری داخل آمریکا برخوردار نبود، درحالی‌که پس از مدتی ثابت شد که طرح‌های ترومن تا چه اندازه برای تأمین منافع آمریکا مفید است (همراز، ۱۳۸۱).

۵. گروه‌ها و شرکت‌های مشاور آمریکایی در ایران

یکی از اشتباهات رایج در اکثر مطالعات مربوط به برنامه‌های عمرانی پهلوی، عدم تفکیک فعالیت گروه‌ها و شرکت‌های مشاور آمریکایی در برنامه‌های عمرانی با فعالیت اصل ۴ در ایران از جمله مطالعات شرکت مهندسين مشاور موريس نودسن^۲، مطالعات شرکت مهندسين مشاور ماوراء بحار^۳ و تحقیقات ۲ گروه کارشناسی دانشگاه هاروارد در ایران است، این فعالیت‌ها گرچه در جهت اقدامات آمریکا بر ضد توسعه جغرافیایی کمونیست بود اما ارتباطی با اصل ۴ نداشتند. چه آنکه فعالیت‌های دو شرکت مشاور (موريس نودسن و ماورا بحار قبل از اعلام اصل ۴ و تحقیقات دو گروه کارشناسان دانشگاه هاروارد با هدف تدوین و اجرای برنامه اول و دوم عمرانی بوده است).

۵-۱. مطالعات شرکت مهندسين مشاور موريس نودسن و ماوراء بحار

در فروردین ۱۳۲۵ هیئت‌وزیران تشکیل هیئتی به نام هیئت تهیه نقشه اصلاحی و عمرانی کشور را با انتخاب و ریاست وزیر دارایی (مرتضی قلی بیات) تصویب کرد. سپس هیئت‌دولت در اولین جلسه خود در ۲۵ فروردین ۱۳۲۵

² Morrison Knudsen

³ Overseas Consultants Incorporated

تصمیم گرفت با کمک سازمان‌ها و وزارتخانه‌ها اقدام به تهیه برنامه مقدماتی کند. هیئت تهیه نقشه اصلاحی و عمرانی کشور توانست گزارش خود را در پایان خرداد ۱۳۲۵ با عنوان، برنامه هفت‌ساله عمرانی و اصلاحی کشور به هیئت دولت ارائه کند (نیلی و کریمی، ۱۳۹۶) در تاریخ ۲۷ مرداد ۱۳۲۵ هیئت‌دولت تشکیل هیئت‌عالی برنامه را تصویب کرد. پس از مطالعاتی که توسط هیئت‌عالی برنامه به عمل آمد، توانایی مالی کشور برای اجرای نقشه وسیعی که اصلاحات اجتماعی و اقتصادی را در برداشته باشد، ناکافی تشخیص داده شد و دولت به فکر افتاد که بخشی از اعتبارات مورد نیاز را از طریق گرفتن وام از خارج تأمین کنند. این هیئت، بانک ملی ایران (به سرپرستی ابوالحسن ابتهاج) را مأمور مطالعه برای پیدا کردن راهکارهای تأمین اعتبارات برنامه کرد (ابتهاج، ۱۳۷۱). هیئت دولت به پیشنهاد و تشویق ابوالحسن ابتهاج (که از سال ۱۳۲۱ رئیس بانک ملی ایران و در سال ۱۳۲۳ نماینده ایران در کنفرانس برتون وودز بعنوان پایه‌گذار بانک بین‌المللی ترمیم و توسعه که هم اکنون بانک جهانی نامیده می‌شود، بود) تقاضای وامی به مبلغ ۲۵۰ میلیون دلار برای اجرای برنامه هفت ساله، تنظیم و در ۳ آبان ۱۳۲۵ از طریق سفارت ایران در آمریکا، تسلیم هیئت‌مدیره بانک بین‌المللی ترمیم و توسعه کرد. بانک جهانی (ترمیم و توسعه) پرداخت وام را منوط به ارائه گزارش دقیق و اعلام نحوه مصرف و شیوه استرداد وام دریافتی می‌کند. برای تهیه برنامه مورد درخواست هیئت‌مدیره بانک بین‌المللی ترمیم و توسعه، دولت ایران از طریق سفیر ایران در آمریکا با چند شرکت مشاوره مذاکراتی انجام داد. نهایتاً حسن مشرف نفیسی بعنوان نماینده ایران در بانک بین‌المللی ترمیم و توسعه با شرکت مهندسين مشاور موریس نودسن وارد مذاکره و عقد قرارداد شد که آنها در تهیه برنامه اصلاحی نهایی به هیئت‌عالی برنامه کمک کند. در آذر ۱۳۲۵ قراردادی میان دولت و شرکت مذکور بسته شد که به موجب آن هیئتی مرکب از ۱۰ نفر مهندس آمریکایی شرایط کشور را برای اجرای برنامه، مورد مطالعه قرار دهند و پیشنهادهای عملیاتی خود را ارائه کنند. گروه نخست کارشناسان اعزامی به سرپرستی جی.اف.دان نایب رئیس بخش عملیات خارجی شرکت موریس نودسن در دی ماه ۱۳۲۵ به ایران آمدند. اعضای این هیئت حدود چهار ماه در ایران بودند، و طی این مدت بانک ملی، محل استقرار و کار آنها بود. بنابراین درخواست وام ۲۵۰ میلیون دلار برای اجرای برنامه هفت ساله (برنامه عمرانی اول) و مطالعات شرکت موریس نودسن ربطی به کمک‌های اصل چهارم ندارد. از طرفی بنا به توصیه بانک جهانی (ترمیم و توسعه)، به ابوالحسن ابتهاج، نماینده ایران که در جلسه مجمع عمومی بانک جهانی در واشنگتن در سپتامبر ۱۹۴۸ حضور داشت، مأموریت داده شد به همراه سفیر ایران در واشنگتن (علاء) بنا به توصیه بانک جهانی با شرکت مهندسين مشاور ماوراء بحار قراردادی را جهت استفاده از خدمات تخصصی آنها تنظیم و منعقد کند. قرارداد تنظیمی زیر عنوان «قرارداد خدمات تخصصی» در ۲۵ مهرماه ۱۳۲۷ (۷ اکتبر ۱۹۴۸) بین طرفین امضا شد. شرکت مهندسين مشاور ماوراء بحار یک گروه مهندس مشاور توانمند و با تجربه بود که از ۱۱ شرکت مهندسی در ژوئن ۱۹۴۷ بنا به درخواست دولت آمریکا برای مطالعه کامل صنایع ژاپن جهت بازسازی پس از خرابی‌های ناشی از جنگ دوم ایجاد شد. (بانک ملی، شماره ۹۶، صص ۵۰۷). اولین گروه اعزامی شرکت مشاور در ۲۴ آبان ۱۳۲۷ شامل ۵ نفر از مدیران و کارشناسان آن شرکت وارد ایران شدند و در ادامه تعداد آنها به ۳۰ نفر افزایش یافت. فعالیت مهندسين مشاور شامل بازدید از بعضی نواحی، کارخانجات و مزارع کشاورزی، بررسی زندگی مردم و مطالعه اوضاع اقتصادی ایران تا ۱۱ آذر ۱۳۲۷ ادامه یافت و گزارش آنها در ۲۲ دیماه ۱۳۲۷ تحویل دولت جدید (محمد ساعد مراغه‌ای) شد. مهم‌ترین نکات گزارش مشاور شامل این موارد است: وجود امکان بهبود درآمد کشور و

کم اهمیت بودن قروض دولت، دور بودن اقتصاد ایران از اقتصاد آزاد (دولتی بودن قسمت‌های مهم اقتصاد ایران، تمرکز بیش از حد امور سیاسی و اقتصادی در تهران)، عدم حس مسوولیت نزد طبقه حاکم، فساد اداری، بدوی بودن سیستم کشاورزی و دامپروری، کوچک و کم اهمیت بودن طبقه متوسط و بزرگ بودن طبقه فقیر، پایین بودن سطح بهداشت عمومی، پایین بودن سطح آموزش. همچنین در گزارش مشاور توصیه‌هایی در مورد اصلاحات عمیق در سیستم مالیاتی، انعطاف‌پذیر کردن برنامه جهت تغییرات احتمالی به دلیل طولانی بودن دوران برنامه و سپردن مدیریت برنامه به دست افراد لایق و درستکار (بانک ملی، شماره ۹۸، ضمیمه، صص ۹۸-۱۰۳). تلاش در کمیسیون برنامه مجلس با بهره‌گیری از گزارش مشاورانو کمک سازمان موقت برنامه برای تهیه برنامه نهایی ادامه یافت. برنامه مقدماتی رئیس، سرفصل‌ها و کلیات برنامه را مشخص می‌کرد؛ ولی برای قابل اجرا شدن برنامه، نیاز به یک برنامه تفصیلی گسترده بود تا طرح‌ها و پروژه‌های هر بخش برنامه را براساس معیارهای فنی-اقتصادی انتخاب و محل تامین و هزینه‌کردن اعتبارات برنامه را مشخص کند. تهیه برنامه تفصیلی نیاز به متخصصین کارآزموده و آمار و اطلاعات کافی داشت که هیچ‌کدام در ایران آن‌زمان موجود نبود و دولت ایران (محمد ساعد) بار دیگر مجبور به استخدام مشاور خارجی شد. برای تهیه برنامه تفصیلی بار دیگر از شرکت مهندسين مشاور ماوراء بحار تقاضای همکاری شد. قرارداد دوم در ۱۲ بهمن ۱۳۲۷ جهت تهیه برنامه تفصیلی بین طرفین منعقد شد. به موجب این قرارداد گروه مشاور متعهد شد برای تهیه برنامه تفصیلی در حدود لایحه مصوب در کمیسیون مجلس شورای ملی به‌سازمان موقت برنامه کمک کند. بر اساس قرارداد، شرکت مشاور متعهد شد ظرف مدت سه‌ماه از تاریخ عقد قرارداد درباره دستگاه‌های صنعتی، کشاورزی، امور اجتماعی، فرهنگی و اجتماعی، بهداشتی، امور شهری و آبیاری، بررسی‌های کامل به‌عمل آورد و یکماه پس از تکمیل مطالعات محلی، نظر و پیشنهادهای خود را طی گزارشی مخصوص به سازمان موقت برنامه تسلیم کند (همان). اما در عمل به دلیل وجود موانع، گزارش ابتدایی مشاوران ماوراء بحار پس از ۴ ماه و گزارش نهایی آنها خیلی دیر و در مهرماه ۱۳۲۸ پس از تصویب برنامه، در اختیار سازمان موقت برنامه قرار گرفت و در تهیه لایحه نهایی برنامه مورد استفاده واقع نشد (مشرف نفیسی، ۱۳۲۶) این شرکت یک گروه مهندسی مشاور توانمند و باتجربه بود که از ۱۱ شرکت مهندسی در سال ۱۹۴۷م بنا به درخواست دولت آمریکا برای مطالعه کامل صنایع ژاپن جهت بازسازی پس از خرابی‌های ناشی از جنگ دوم ایجاد شد. ماموریت این شرکت در ایران ایجاد یک اتاق فکر اقتصادی است. اتاق فکری که امروز با نام سازمان برنامه شناخته می‌شود. گزارش نهایی شرکت ماوراء بحار در مهر ۱۳۲۸ به دولت ارائه شد که به دلیل تصویب قانون اجازه اجرای برنامه عمرانی اول، عملاً مورد استفاده قرار نگرفت. اجرای برنامه اول (۱۳۲۸-۱۳۳۴ش) با ملی شدن صنعت نفت (۱۳۲۹ش) و کودتای ۲۸ مرداد (۱۳۳۲ش) و سایر وقایع سیاسی و اجتماعی مهم مصادف بود. آمریکایی‌ها ابتدا یک اعتبار ۱۰ میلیون دلاری را برای کمک به ایران از تصویب کنگره گذراندند و سپس هیاتی از مهندسان آمریکایی در ۲۶ مهر ۱۳۲۷ به تهران آمدند تا درباره برنامه عمرانی هفت‌ساله کشور مطالعه و بررسی کنند. حضور کارشناسان موسسه ماوراء بحار که در واقع برای احیای حیات صنعتی و کشاورزی به ایران آمده بودند، سبب شد تا دولت آمریکا مبلغ ۲۵ میلیون دلار دیگر به دولت ایران کمک کند. از این پس، توجه به برنامه‌های اقتصادی و صنعتی شروع شد. همچنین اصلاحاتی نیز در این زمینه‌ها آغاز گردید؛ زیرا این اصلاحات نه‌تنها مورد نیاز اساسی کشور بود، بلکه می‌توانست به مثابه یک وزنه مهم در برابر تبلیغات ضدشاه به کار رود.

۵-۲. مطالعات مشاوران دانشگاه هاروارد (گروه اول و دوم)

گروه اول مشاوران هاروارد (اوایل دهه ۱۳۳۰ش) حدود ۱۹۵۰-۱۹۵۲م وارد ایران شد. هدف اصلی‌شان کمک به تدوین و اجرای برنامه عمرانی اول ایران بود. تمرکز بر آموزش مدیران دولتی، بهبود سیستم بودجه‌ریزی، و برنامه‌ریزی اقتصادی کلان بود. اعضا شامل اقتصاددانان و برنامه‌ریزان معروف دانشگاه هاروارد بودند که به صورت مشاور به دولت ایران خدمت می‌کردند. گروه دوم مشاوران هاروارد نیز در نیمه دهه ۱۳۳۰ش (۱۳۳۵ش) تا اوایل دهه ۱۳۴۰ش در ایران حضور داشتند. وظیفه آنها ادامه مشاوره در زمینه برنامه‌ریزی توسعه، اصلاح ساختارهای اداری، و آموزش نیروی انسانی بود. بیشتر تمرکز این دوره بر روی بهبود نهادهای برنامه‌ریزی و اجرای پروژه‌های بزرگ عمرانی و اقتصادی بود. ترکیب گروه اول مشاوران، اعضا از مدرسه مدیریت دولتی دانشگاه هاروارد^۴ و رهبری گروه به عهده دکتر لئونارد جی. داگلاس^۵ و بعدها دکتر ویلیام کلارک^۶ بود. بیشتر حوزه فعالیت این گروه آموزش مدیران دولتی ایرانی در سازمان برنامه، طراحی نظام بودجه‌بندی و حسابداری دولتی و ارائه مشاوره در خصوص توسعه اقتصادی، زیرساخت، آمار، و ادارات مرکزی بود. پس از موفقیت نسبی گروه اول و اصلاح ساختار اداری، گروه دوم با تمرکز جدیدتر و بلندمدت‌تر وارد ایران شد. این مرحله در دوره برنامه عمرانی دوم و سوم ایران بود. ترکیب گروه ادامه حضور مدرسه مدیریت هاروارد، ولی با اعضای تازه‌تر با تمرکز بر آموزش بلندمدت و توسعه نهادهای آموزشی و مدیریتی بود. آموزش ایرانیان برای مدیریت پروژه‌های عمرانی، توسعه منابع انسانی و ساختار اداری، راه‌اندازی دوره‌های آموزشی پیشرفته برای مدیران میانی دولت، انتقال مدل‌های مدیریتی آمریکایی به ساختار اداری ایران از دستاوردهای این گروه بود.

۶. بررسی اقدامات اصل ۴ در ایران

اصل چهارم ترومن از طریق امضای موافقت‌نامه‌ای میان دولت ایران و ایالات متحده آمریکا در سال ۱۳۲۹ش (۱۹۵۰م) به ایران آمد این برنامه بخشی از سیاست خارجی ایالات متحده پس از جنگ جهانی دوم بود که در سال ۱۹۴۹م توسط هری ترومن، رئیس‌جمهور وقت آمریکا، اعلام شد. هدف آن کمک به کشورهای در حال توسعه برای رشد اقتصادی و جلوگیری از نفوذ کمونیسم بود. این موافقت‌نامه به‌طور رسمی در زمان نخست‌وزیری دکتر مصدق، با امضای علی امینی، وزیر دارایی وقت ایران، و نماینده دولت آمریکا، اجرایی شد. به دنبال آن، کارشناسان آمریکایی وارد ایران شدند تا در حوزه‌هایی مانند کشاورزی، بهداشت، آموزش، برنامه‌ریزی اقتصادی، و عمران روستایی کمک‌های فنی ارائه دهند. در ایران، این اصل عمدتاً در قالب کمک‌های فنی و آموزشی، به‌ویژه در زمینه‌هایی مانند کشاورزی، بهداشت، آموزش و برنامه‌ریزی توسعه اجرا شد.

قبل از ورود اصل ترومن به ایران، تنها موسسه فعال آمریکایی در ایران، موسسه غیرانتفاعی و غیر دولتی بنیاد خاور نزدیک^۷ بود. این بنیاد خیریه بعنوان پاسخی مستقیم به بحران انسانی ناشی از نسل‌کشی ارمنه در جنگ جهانی اول شکل گرفت و در سال‌های بعد، هدف اصلی این مؤسسه آمریکایی، کمک به کشورهای خاورمیانه و خاور نزدیک اعلام

^۴ Harvard Graduate School of Public Administration

^۵ Leonard J. D. White

^۶ William E. Clark

^۷ Near East Relief

شده که در جنگ اول جهانی آسیب دیده بودند. زمینه ورود بنیاد خاور نزدیک به ایران، به سال ۱۳۲۲ برمی گردد که دولت وقت ایران با هدف ایجاد برنامه آموزشی از آنها دعوت به عمل آورد. درحالی که بنیاد خاور نزدیک اصل خود را «پرورش اراده خیر و خودیاری روستائیان» معرفی می کرد، ترومن رئیس جمهور آمریکا، بنیاد خاور نزدیک را «پتانسیلی برای تقویت استراتژی گسترده مهار» (کمونیسم شوروی) تعریف می نمود و با ارائه حمایت های مالی، یک رابطه متقابل با آن ایجاد نمود (نام برادر شاد و همکاران، ۱۴۰۲). سازمان برنامه ایران نقش هماهنگ کننده اجرای پروژه های مربوط به اصل چهارم را بر عهده داشت، و آژانس همکاری های بین المللی آمریکا^۸ در تهران مستقر شد تا برنامه ها را پیگیری کند. بنابراین، ورود اصل چهارم به ایران از طریق یک توافق رسمی بین المللی و با حمایت مالی و فنی دولت آمریکا و همکاری با نهادهای اجرایی ایران صورت گرفت. دفتر اصل چهارم آمریکا در تهران در اوایل دهه ۱۳۳۰ (دهه ۱۹۵۰ میلادی) در خیابان فردوسی و سپس در نزدیکی سفارت آمریکا در تهران تحت سرپرستی ویلیام ای وارن^۹ مستقر بود. وارن، ایران را به ۱۵۰ بخش^{۱۰} تقسیم کرد. دکتر محمد مقدم بعنوان طرف ایرانی سرپرست اصل چهارم، که رئیس اجرایی این اصل بود انتخاب گردید. پس از وارن، آقای کلارک گریگوری^{۱۱} تا پایان فعالیت اصل چهارم در ایران (۱۳۳۶ش) مسئولیت این اصل را بر عهده داشت. این دفتر با همکاری سازمان برنامه ایران فعالیت می کرد و برنامه ها را به صورت مشترک طراحی و اجرا می نمود. دفتر مذکور وظیفه هماهنگی کارشناسان آمریکایی اعزام شده به ایران، تهیه تجهیزات، توزیع منابع، و همچنین نظارت بر نحوه اجرای پروژه های فنی را داشت. کمک های اصل چهارم ترومن بیشتر فنی و آموزشی بودند تا مالی، و تمرکز آن بر توانمندسازی نیروی انسانی، توسعه زیرساخت ها، و اصلاح ساختارهای موجود بود. این کمک ها بخشی از سیاست کلی آمریکا برای مقابله با نفوذ شوروی در کشورهای در حال توسعه، از جمله ایران، به شمار می رفت. این کمک ها به ایران در چند حوزه ی کلیدی و به ترتیب زمانی و موضوعی قابل دسته بندی هستند. در ادامه، مهم ترین آن ها به ترتیب آورده شده اند:

۱. بهداشت و سلامت عمومی (۱۳۲۹ به بعد) : مبارزه با بیماری های واگیردار مانند مالاریا، حصبه، و سل؛ احداث و تجهیز درمانگاه ها و آزمایشگاه ها؛ آموزش پرسنل پزشکی و بهداشتی ایرانی و همکاری با سازمان بهداشت جهانی.
۲. کشاورزی و اصلاحات ارضی: آموزش کشاورزان در زمینه روش های نوین کشاورزی؛ واردات بذر، کود شیمیایی و ابزارهای نوین کشاورزی؛ ایجاد مراکز ترویج کشاورزی و آموزش فنی و اجرای پروژه های آبیاری در برخی مناطق.
۳. آموزش و تربیت نیروی انسانی: اعزام کارشناسان آمریکایی برای آموزش معلمان، مهندسان و متخصصان؛ ایجاد و تجهیز مدارس فنی و حرفه ای؛ توسعه آموزش های عملی و کاربردی در روستاها.
۴. عمران و توسعه روستایی: اجرای پروژه های آب آشامیدنی، برق رسانی، و بهداشت در روستاها؛ آموزش بهورزان و تکنسین های روستایی و برنامه هایی برای بهبود زندگی روستاییان و جلوگیری از مهاجرت به شهرها.
۵. برنامه ریزی اقتصادی و کمک فنی به دولت: همکاری در اجرای برنامه عمرانی اول ایران، آموزش مدیران دولتی و کارمندان در زمینه برنامه ریزی، آمار، و مدیریت پروژه و ارائه مشاوره در سیاست گذاری اقتصادی و توسعه نهادهای اجرایی.

⁸ Point Four Program Office

⁹ William E Warne

¹⁰ Zone

¹¹ Clark Gregory

از منظر مالی، بین سال‌های ۱۳۲۹ تا ۱۳۳۳ (۱۹۵۰-۱۹۵۴)، آمریکا در قالب اصل چهارم، حدود ۲۳ میلیون دلار کمک فنی و مالی به ایران ارائه داد. این مبلغ بیشتر صرف پرداخت حقوق کارشناسان خارجی، تجهیزات آموزشی و فنی، و هزینه‌های اجرای پروژه‌های عمرانی شد. در مقایسه با کمک‌های کلی، آمریکا از سال ۱۳۲۵ تا ۱۳۵۷ بیش از ۳ میلیارد دلار کمک (نظامی، اقتصادی، و فنی) به ایران اعطا کرد که سهم اصل چهارم ترومن از آن، بخش کوچکی (در حدود ۱ تا ۲ درصد) بود. کمک‌های اقتصادی و نظامی بزرگ‌تر بعد از کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ شدت گرفت، در حالی که اصل چهارم محدود به بازه‌ای پیش از آن و کمی پس از آن بود. اصل چهارم بیشتر یک برنامه‌ی انتقال دانش و کمک فنی بود تا یک پروژه تزریق سرمایه مستقیم. بنابراین حجم مالی آن نسبت به تأثیرات نرم‌افزاری‌اش (مثل نفوذ سیاسی، آموزش نیروی انسانی و تغییر ساختار نهادی) محدودتر بود.

جدول ۱. مقاطع زمانی، حوزه، نوع و مبلغ کمک‌های مالی اصل ۴ در ایران

دوره زمانی	حوزه	نوع	مبلغ تقریبی (میلیون دلار)	کارشناسان
۱۳۳۰-۱۳۲۹ش (۱۹۵۱-۱۹۵۰)	بهداشت عمومی	مبارزه با مالاریا، سل، تاسیس درمانگاه، آموزش پزشکی	۳	دکتر چارلز هوارث، هلن جفریس باختیار، تیم بهداشت عمومی، مربیان بهداشتی
۱۳۳۱-۱۳۳۰ (۱۹۵۲-۱۹۵۱)	کشاورزی	آموزش کشاورزی، توزیع بذر و کود، ایجاد مراکز ترویجی	۴	ویلیام نیو بولد، لوتر ونسور، گروه‌های دانشگاهی از کرنل و میشیگان، جان موتگومری
۱۳۳۲-۱۳۳۱ (۱۹۵۳-۱۹۵۲)	آموزش و پرورش	تجهیز مدارس فنی، آموزش معلمان، پرسنل فنی	۵	تکنسین‌ها و مربیان فنی، متخصصان آموزش معلمان، مشاوران آموزشی، دانشگاه بریگم یانگ،
۱۳۳۳-۱۳۳۲ (۱۹۵۴-۱۹۵۳)	توسعه روستایی	بهسازی روستاها، برق رسانی، آب آشامیدنی، بهداشت.	۶	فرانکلین هریس، جان موتگومری، جورج استوارت، دانشگاه ایالاتی یوتا، دکتر محمد بهمن بیگی
۱۳۳۴-۱۳۳۳ (۱۹۵۵-۱۹۵۴)	برنامه‌ریزی اقتصادی	کمک به سازمان برنامه، آموزش مدیران، مشاوره اقتصادی	۵	دکتر فرانک م. شومن، ویلیام وارن، مشاوران اقتصادی، کارشناسان آمار و بودجه، دکتر علی امینی

منبع: گردآوری، تجمیع و تخلیص توسط محقق

برنامه اصل چهارم ترومن در ایران عملاً تا سال ۱۳۳۶ش ادامه داشت، اما فعالیت‌های آن به‌تدریج در ساختارهای دیگر ادغام یا جایگزین شد. بعد از اتفاقات کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ش (۱۹۵۳م) و پس از بازگشت محمدرضا شاه به قدرت، تمرکز آمریکا از کمک‌های فنی (مثل اصل چهارم) به کمک‌های نظامی و اقتصادی مستقیم تغییر یافت. این موضوع باعث کم‌رنگ شدن نقش اصل چهارم شد. در سال ۱۳۳۴، دفتر اصل چهارم آمریکا در تهران بسته شد یا نقش آن بسیار کاهش یافت و در قالب همکاری‌های توسعه‌ای دیگر ادامه یافت. تا سال ۱۳۳۴، بسیاری از پروژه‌های اصل چهارم به سازمان برنامه ایران و نهادهای تازه‌تأسیس دولتی سپرده شدند. آقای گریگوری در پایان فعالیت این اصل، اموال اصل چهارم را به دولت ایران انتقال داد. همچنین آمریکا کمک‌های خود را از طریق نهادهای تازه‌تری

مانند آژانس توسعه بین‌المللی آمریکا (USAID) ادامه داد این سازمان تا سال ۱۳۴۶ش در ایران فعال بود. کمک‌های فنی که کم هزینه‌ترین نوع برنامه‌کمک خارجی به شمار می‌آمدند و به ظاهر عامل انتقال دانش و مهارت فنی بودند، پایه اصلی برنامه‌های مشهور کمک خارجی آمریکا در سال‌های پس از جنگ در کشورهای غیرکمونیس‌ت گردید.

۷. بحث و نتیجه‌گیری

سازمان اصل‌چهار در بحبوحه کارزار ملی شدن صنعت نفت، و دو سال بعد از تصویب قانون برنامه اول عمرانی طی توافقنامه‌ای در ایران تشکیل شد. صورتیکه چند ماه بعد از امضا توافقنامه در ۲۹ اسفند ۱۳۲۹ش صنعت نفت در ایران ملی اعلام شد و باعث پیچیدگی‌های خاصی گردید. فعالیت این اصل در ۴ بخش اصلی ترویج کشاورزی، بهداشت عمومی، آموزش و پرورش، و نوسازی نهادهای اجتماعی بود. برنامه‌های توسعه عمرانی در ایران، به‌ویژه برنامه‌های اول (۱۳۲۸-۱۳۳۴) و دوم (۱۳۳۵-۱۳۴۱)، در بستر تحولات سیاسی و اقتصادی پس از جنگ جهانی دوم و در چارچوب رقابت‌های ژئوپلیتیک دوران جنگ سرد شکل گرفتند. اصل چهارم ترومن (۱۹۴۹) به‌عنوان بخشی از سیاست خارجی آمریکا برای مقابله با نفوذ کمونیسم، از طریق کمک‌های فنی و اقتصادی به کشورهای در حال توسعه، از جمله ایران، اجرا شد. اگرچه کمک‌های اصل چهارم از نظر حجم مالی محدود بود (تنها حدود ۲۳ میلیون دلار در بازه ۱۳۲۹-۱۳۳۴)، اما از طریق انتقال دانش فنی، آموزش نیروی انسانی و تقویت نهادهای برنامه‌ریزی، نقش تسهیل‌گری مهمی در اجرای برنامه اول و دوم عمرانی ایفا نمود. به‌ویژه، همکاری مشاوران آمریکایی در حوزه‌های کشاورزی، بهداشت و آموزش، برخی از پروژه‌های برنامه اول را عملیاتی ساخت. با این حال، تأثیر این کمک‌ها را باید در چارچوب دو عامل کلیدی تحلیل کرد:

۱. وابستگی به کمک‌های خارجی: برنامه اول عمرانی اساساً با اتکا به وام بانک جهانی (۲۵۰ میلیون دلار) طراحی شد و سهم اصل چهارم در تأمین مالی آن ناچیز بود.

۲. اهداف ژئوپلیتیک: کمک‌های اصل چهارم بیش از آنکه بر توسعه پایدار ایران متمرکز باشد، ابزاری برای مهار نفوذ شوروی و تثبیت جایگاه آمریکا در منطقه بود.

برنامه اول عمرانی (۱۳۲۸-۱۳۳۴) با هدف بهبود زیرساخت‌های کشاورزی، بهداشت و آموزش طراحی شد، که با اهداف اصل چهارم ترومن (توسعه روستایی، مبارزه با بیماری‌ها و آموزش نیروی انسانی) همخوانی داشت. کمک‌های فنی اصل چهارم در حوزه‌هایی مانند بهداشت (مبارزه با مالاریا و سل) و کشاورزی (توزیع بذر و کود) مستقیماً در اجرای برنامه اول تأثیرگذار بود. حضور مشاوران آمریکایی (مانند گروه‌های دانشگاه هاروارد) در تدوین برنامه‌های عمرانی، نشان‌دهنده نقش غیرمستقیم اصل چهارم در بهبود ساختار برنامه‌ریزی ایران بود.

کمک‌های مالی اصل چهارم (حدود ۲۳ میلیون دلار در ۱۹۵۰-۱۹۵۴) در مقایسه با نیازهای برنامه اول (۲۵۰ میلیون دلار درخواستی از بانک جهانی) ناچیز بود. تمرکز اصل چهارم بر پروژه‌های کوتاه‌مدت و فنی، باعث شد تأثیر آن بر برنامه‌های کلان توسعه‌ای ایران محدود بماند. برخی پروژه‌های اصل چهارم (مانند آموزش کشاورزان) به دلیل عدم تطابق با شرایط محلی، نتایج ملموسی نداشتند.

کمک‌های آمریکا به ایران در قالب اصل چهارم، بیش از آنکه صرفاً اقتصادی باشد، ابزاری برای افزایش نفوذ آمریکا در منطقه و جلوگیری از گسترش کمونیسم بود. پس از کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲، کمک‌های آمریکا از حالت فنی (اصل

چهارم) به کمک‌های نظامی و اقتصادی مستقیم تغییر کرد، که نشان‌دهنده اولویت‌های جدید سیاست خارجی آمریکا در ایران بود. اصل چهارم ترومن اگرچه به صورت مستقیم منابع مالی قابل توجهی به برنامه‌های اول و دوم عمرانی ایران تزریق نکرد، اما از طریق انتقال دانش فنی، آموزش نیروی انسانی و بهبود زیرساخت‌های بهداشتی و کشاورزی، بسترهای لازم برای اجرای این برنامه‌ها را فراهم کرد. با این حال، ماهیت سیاسی این کمک‌ها و محدودیت‌های مالی آن، باعث شد تأثیر آن بر توسعه بلندمدت ایران نسبی باشد. برنامه دوم عمرانی (۱۳۳۵-۱۳۴۱) که پس از افول اصل چهارم طراحی شد، بیشتر متکی بر درآمدهای نفتی و کمک‌های مستقیم آمریکا بود و نشان داد که ایران به تدریج از مدل توسعه مبتنی بر کمک‌های فنی به سمت توسعه مبتنی بر درآمدهای ملی حرکت کرده است. در مجموع، تأثیر اصل چهارم ترومن بر برنامه‌های توسعه ایران را می‌توان در قالب یک تأثیر نرم‌افزاری (انتقال دانش، ایجاد نهادهای برنامه‌ریزی و آموزش نیروی انسانی) تفسیر کرد، نه یک تغییر سخت‌افزاری (تزریق سرمایه یا تحول ساختاری).

منابع

- مهام، محمود. (۱۳۹۷). اصل چهار و تغییر اجتماعی در ایران (معرفی و نقد کتاب «بررسی اهداف و عملکرد اصل چهار ترومن»). پژوهش‌های روستائی، ۹(۱)، ۱۴۸-۱۵۸.

DOI: 10.22059/jrur.2018.224877.1045

- نام برادرشاد، فرهاد، سادات، محمود، سراج، محسن و بصیرت منش، حمید. (۱۴۰۲). برنامه‌های عمرانی بنیاد خاور نزدیک در ایران دوره محمدرضا پهلوی. تحقیقات اسنادی انقلاب اسلامی، ۵(۱۰)، ۱۶۸-۲۰۸.

DOI: 10.22034/irs.2024.468893.1218

- سالمی قمصری، مرتضی، یزدانی، سهراب، فرهادی، مرتضی و مومنی، فرشاد. (۱۳۹۹). اصل چهار ترومن و امکان توسعه در ایران. برنامه ریزی رفاه و توسعه اجتماعی. ۱۹۷-۱۶۱، (۴۳)، ۱۱.

DOI: 10.22054/qjsd.2020.53614.2014

- همراز، ویدا. (۱۳۸۱). بررسی اهداف و عملکرد اصل چهار ترومن: هیئت عملیات اقتصادی آمریکا در ایران، تهران: مرکز چاپ و انتشارات وزارت امور خارجه.

- حیدری، سلیمان و بینشی فر، فاطمه. (۱۳۹۶). بررسی نقش اصل ۴ ترومن در آموزش و پرورش عشایری فارس. تاریخ اسلام و ایران، ۲۷(۳۵)، ۳۵-۵۵.

DOI: 10.22051/hii.2017.11218.1187

- رفیعی راد، علی احمد و محمدی، احمد. (۱۳۹۶). مکتب نوسازی متقدم و ریشه های تاریخی بحران منابع آب های زیرزمینی در ایران: بررسی تأثیر و عملکرد اصل چهار ترومن. فصلنامه علوم اجتماعی، ۲۴(۷۷)، ۱۹۵-۲۴۳

DOI: 10.22054/qjss.2017.7925

- مک لئود، تاس اچ (۱۳۷۹). برنامه ریزی در ایران، ترجمه علی اعظم، تهران، نشر نی.
- ابتهاج، ابوالحسن (۱۳۷۱). خاطرات ابوالحسن ابتهاج. چاپ اول، نشر علمی، تهران.
- نیلی، مسعود؛ کریمی، محسن (۱۳۹۶). برنامه ریزی در ایران ۱۳۱۶-۱۳۵۶؛ تحلیلی تاریخی با تمرکز بر تحولات، نقش و جایگاه سازمان برنامه و بودجه. چاپ دوم، نشر نی، تهران.
- دانایی فرد، حسن؛ الوانی، سیدمهدی؛ آذر، عادل (۱۳۸۳). روش شناسی پژوهش کیفی در مدیریت، رویکردی جامع، تهران، انتشارات صفار، اشراقی.
- مشرف نفیسی، حسن (۱۳۴۱). سالنامه دنیا، شماره ۱۸، چاپ کیهان، تهران.
- گزارش نهایی شرکت مشاور موریسن (۱۳۲۶).
- گزارش نهایی شرکت مشاورن ماوراء بحار (۱۳۲۸).
- قانون برنامه عمرانی اول کشور (۱۳۲۷).
- قانون برنامه عمرانی دوم کشور (۱۳۳۴).
- گزارش مقدماتی برنامه هفت ساله عمرانی اول (۱۳۲۶).
- بانک ملی (۱۳۲۷). مجله بانک ملی، نشریه ادواری، انتشارات بانک ملی، شماره ۹۶.
- سازمان برنامه و بودجه (۱۳۴۳). گزارش اجرای برنامه هفت ساله دوم، تهران، سازمان برنامه و بودجه.